

ЕДМУНД СПЕНСЕР О ОСМАНСКОЈ БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1850.

Анстракт: Едмунд Спенсер је у свом двотомном путописном дјелу "Путовања кроз Европску Турску 1850" (*Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Serbia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube*), објављеном у Лондону 1851, описао балканске провинције Османског царства. У овом раду приказујемо његова запажања изнесена у поглављима XVII, XVIII и XIX првог тома, а која се односе на простор данашње Босне и Херцеговине.

Кључне ријечи: Велика Британија, путопис, османска Босна и Херцеговина, 1850.

У првим деценијама XIX вијека Велика Британија сломила је своју супарницу Француску. Конгрес великих сила у Бечу 1814. успоставио је нови однос снага у Европи, у којем је престиж Велике Британије био очигледан. Британска политика настојала је да успостављени систем одржи и заустави успон потенцијалних супарника. На европској политичкој позорници британски политичари су ту нову супарничку државу видјели у свом савезнику из времена тешких борби с Наполеоном – Русији. Руско потенцијално територијално ширење или јачање руског утицаја у сусједним државама могло је да угрози британске интересе. Посебно се водило рачуна о томе да Русија не угрози Османско царство. Ова некада велика сила била је у фази опадања, али је и даље контролисала Босфор и Дарданеле – стратешки важне мореузе који повезују Црно море с Медитераном. Из тог разлога Велика Британија је настојала да одржи територијални интегритет земље која је у својим европским провинцијама имала масе православног становништва које је истовјерна православна Русија могла да искористи за своје циљеве.

Османско царство постаје тако позорница сукоба великих сила.¹ Русија је 1833. Ункјар-искелеским уговором обавезала Османско царство да брани прилаз Дарданелима свакој сили непријатељској према Русији. Друге европске силе нису могле дозволити овакав руски примат и покушавале су да ликвидирају овај споразум. То је постигнуто 13. јула 1841. године, када је у Лондону потписан Дарданелски уговор. Од стране свих сила потврђено је старо правило Османског царства да, у случају када није зарађена страна, држи Босфор и Дарданеле затворене за све ратне бродове.² Када је 1848. кренуо талас побуна широм Европе, Скупштина кнежевина Влашке и Молдавије прогласила је јединство и независност Румуније. Порта је уз руску помоћ брзо реаговала и османска и руска војска су уништиле све покрете отпора. Међутим, ово савезништво било је кратког даха пошто је већ следеће године Порта одбила да Русији испоручи револуционаре који су се склонили на османску територију.³ У овом новом-старом односу снага Русија је могла да подршком разним сепаратистичким покретима наруши стабилност Османског царства и тиме угрози интересе Велике Британије.

Истовремено с овим политичким процесима расло је и интересовање шире британске јавности за прилике у Османском царству. Само мали број људи имао је материјалне могућности да лично обилази ту далеку земљу, док је радозналост већине била задовољавана различитим путописима. Овај књижевни жанр није био више толико популаран као претходних деценија, када су само о Италији објављивана четири путописа годишње,⁴ али су аутори и даље налазили издаваче спремне да плате њихова дјела. Неки од њих су за тему својих стварних или измаштаних путовања имали европске провинције Османског царства. Путовали су најчешће бродовима низ Дунав до Београда, да би онда преко кнежевине Србије улазили у унутрашњост балканских османских провинција. Босански ејалет, најзападнију османску покрајину, обилазили су изузетно ријетко.

Едмунд Спенсер био је један од тих аутора, а од свих британских путописаца он је објавио највише текстова о Балкану и јужнословенском простору уопште. У његовом првом путопису *Цртице о Њемачкој и Нијемцима*, објављеном 1836, у поглављима XIX и XX пише о територијама данашње Словеније и

¹ Поред Велике Британије и Русије у овај сукоб била је укључена и Хабзбуршка монархија. (прим.аут.)

² Египатски намјесник Мехмед Али (1769–1849) проширио је своју власт на Крит и Сирију и тражио је од Порте да му препусти управу над Дамаском. Влада у Цариграду у борби за опстанак нашла је подршку у Руском царству, које је ангажовало своју флоту и послало јединице на азијску страну Босфора. Тада су се умијешале Енглеска и Француска и утицале да Мехмед Алија склопи споразум са султаном. Русија је своје услуге наплатила Ункјар-искелеским уговором. V. Popović, *Istočno pitanje. Istorijски pregled borbe oko opstanka osmanlijske carevine u Levantu i na Balkanu*, Sarajevo 1965, 143–146.

³ *Историја Османског царства*, приредио Роберт Мантран, Београд 2002, 608–609.

⁴ V. Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860.*, Beograd 2014, 67.

Хрватске.⁵ Сљедеће године објављује *Путовање у Черкеску*, гдје у једном дијелу, који се односи на пловидбу Дунавом од Беча до Цариграда, описује српско Подунавље.⁶ У путопису *Турска, Русија, Црно море и Черкеска* о српским крајевима говори у поглављима III–VII.⁷ У последња два путописа такође има дијелова у којима говори о јужнословенским крајевима.⁸

Биографија Едмунда Спенсера потпуно је непозната. И поред изузетне ауторске продуктивности био је тајанствена личност за оновремене критичаре. Познати енглески часопис за сарадњу и узајамно обавјештавање истраживача у области историје и књижевности *Notes & Queries* неуспјешно је 1915. године покушао да прикупи било какве биографске податке о њему. Пошто је своје књиге потписивао као капетан, могло би се закључити да је бар извјесно вријеме провео у војној служби.⁹ У његовом првом путопису пише да је поријеклом Енглеz и да је један период свог живота провео у Пруској. Одатле је обишао Пољску, Мађарску и Швајцарску.¹⁰ Мотиви његових учесталих путовања остају нејасни, јер Спенсер о томе нигдје није писао. Једна његова примједба о томе како је у једном хану у Нишу сређивао своје биљешке и размишљао како ће их његов издавач претворити у "енглеске банкноте" наводи на закључак да је био професионални путник, који се, користећи тадашње интересовање за прилике на Истоку и њихов могући утицај на међународне односе, издржавао писањем путописа. У томе је био прилично успјешан, пошто су његова дјела објављивана у више издања и превођена на стране језике. С једне стране критичари су га оцјењивали као "искусног путника који је имао срећу да добије царске фермане" и аутора "најбоље књиге о Истоку".

С друге стране, постојали су критичари који су указивали на површност, преузимање реченица других аутора, крупне географске нетачности, а оптуживали су га и за кориштење мање познатих описа које је допуњавао "благоглавољивошћу и опширношћу".¹¹

⁵ E. Spencer, *Sketches of Germany and Germans, with a glance at Poland, Hungary, Switzerland in 1834, 1835 and 1836, by an English resident at Germany*, London 1836.

⁶ E. Spencer, *Travels in Circassia, Krim, Tartary, etc., including a Steam Voyage down the Danube, from Vienna to Constantinople and round the Black Sea in 1836*, 2 Vol London 1837.

⁷ E. Spencer, *Turkey, Russia, the Black Sea, and Circassia*, London 1854.

⁸ E. Spencer, *Travels in France and Germany in 1865 and 1866: including a Steam voyage down the Danube, and a ride across the mountains of European Turkey from Belgrade to Montenegro*, 2 Vol London 1866; *Germany from the Baltic to the Adriatic*, London 1867.

⁹ V. Kostić, *Britanija i Srbija: kontakti, veze i odnosi 1700–1860.*, Beograd 2014, 153–154.

¹⁰ Као у фусноти б

¹¹ V. Kostić, нав. дјело, 155–157. У овом дјелу аутор Костић, позивајући се на низ енглеских аутора, пише како је издавач којег Спенсер спомиње Хенри Колберн (1785–1855). Колберн, по Костићу, није уживао нарочити пословни углед и представљао је "бруку за своју професију". У литератури је окарактерисан као "произвођач а не издавач књига", који је знао да осјети "укус тренутка" и да богато награди своје ауторе. Када поред ове оцјене у обзир узмемо непостојање било каквих биографских података о писцу који је био у стању да у истој години буде на више различитих међусобно удаљених мјеста и да истовремено буде изузетно продуктиван, као и

Путопис насловљен "Путовања кроз Европску Турску 1850, кроз Босну, Србију, Бугарску, Македонију, Тракију, Албанију и Епир са посјетом Грчкој и Јонским острвима и са повратничком туром кроз Мађарску и славонске провинције Аустрије на доњем Дунаву" (*Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube*) објавио је у Лондону 1851. Осам стотина страница путописа подијељено је у два тома. Први том обухвата двадесет и једно поглавље, а територији данашње Босне и Херцеговине посвећена су поглавља XVII, XVIII и XIX. Објављивање овог дјела нису пратиле негативне критике. Напротив, часопис *British Quarterly Review*, који је иначе оштро писао о Спенсеровим дјелима, препоручио је ову његову књигу "пажњи свих људи заинтересованих за напредак цивилизације и опште слободе међу европским народима".¹²

Путопис почиње приказом ауторовог доласка у Београд, одакле цариградским друмом одлази за Алексинац, гдје борави извјесно вријеме. Након дигресије о путовању од Београда преко Смедерева и Пожаревца до Милановца и затим Видина, као и уопштеног приказа стања у кнежевини Србији, Спенсер даље описује путовање од Алексинца према Нишу, Прокупљу и Врању. У то вријеме врањски паша спремао је један војни одред за Босну, који је требао да од тамошњих власти прикупи обавјештења о немирима који су били у току.¹³ Уз пашино одобрење Спенсер се придружио овом одреду, који је ишао преко Гњилана, Приштине, Вучитрна и Косовске Митровице до Новог Пазара, одакле су се затим упутили у Сарајево. По доласку у Нови Пазар сазнаје да је ширење отпора босанских муслимана Портиним реформама угрозило сигурност локалног паше. По Спенсеру, отпор реформама покренуло је неколико локалних "шефова" (chiefs), који су уз подршку "фанатизованих свештеника" подстакли становништво на отпор владавини "реформног султана".¹⁴

чињеницу на коју је Костић указао, да се капетан Спенсер позивао на познанства са низом истакнутих личности, од којих ни једна њега не спомиње, долазимо до закључка да је могуће да је "капетан Едмунд Спенсер" заправо псеудоним. Сумњамо да су под овим великим именом енглеске поезије XVI вијека по Колберновој наруџби писали разни аутори. Међутим, како за ове тврдње немамо никаквих доказа, ово питање остављамо отвореним. (примј. аут.)

¹² V. Kostić, нав. дјело, 158.

¹³ Босанске аге и бегови упорно су одбијали реформе које је Порта покушавала да спроведе у овом ејалету. Отпор је повремено добијао и облик оружане побуне, а последња побуна против централних власти била је по доласку Омер-паше Латаса. В. Г. Шљиво, *Bosna i Hercegovina 1849–1853*, Вањалука 1988.

¹⁴ "Шефови" су муслимански феудалци и Спенсер очигледно мисли на најугицајније, а "фанатизовани свештеници" су заправо локални имами, док је "реформни султан" султан Абдул Мецид (1839–1861). Е. Spencer, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube*, Vol. I, London 1851, 295.

Читајући неколико наредних поглавља можемо закључити да Едмунд Спенсер није обишао комплетан Босански ејалет, иако описује територију, становништво и обичаје. Напротив, стиче се утисак да је током свог кратког боравка био у само једном мањем дијелу, док је опише и ширу слику пашалука дао на основу извора из друге руке. Такође, иако је боравио у Босни у вријеме када је Омер-паша Латас (1808–1871) сломио отпор босанског беговата, Спенсер не описује ниједан од тих догађаја, него своју пажњу посвећује ранијим покретима отпора против настојања централних власти да унаприједи државну организацију. Описујући ову територијалну јединицу Османског царства Спенсер доноси мјешавину тачних, полутачних и нетачних информација, али и износи своје ставове о будућем развоју провинција. Прецизно је уочио вјерску диференцираност становништва, које дијели на Словене муслимане, католике и Грко-словене – православце. Говорећи о границама с Хабзбуршком монархијом, наводи Уну и Саву као граничне ријеке, не помињујући копнену границу на сјеверозападу, док Далмацију касније узгредно спомиње. Пише да је ова провинција (Босански ејалет – Р. С.) изузетно неприступачна, што због планина, што због густих шума. Показујући да није упућен у унутрашњу организацију ејалета, Спенсер наводи да се састоји из три дијела: Босне, Турске Хрватске (Крајине) и Херцеговине. Уочава да ова потоња, иако најмање плодна, производи вино и уље. Босна, као један од три дијела Босанског ејалета, по њему је богата кукурузом и просом, а постоје и плантаже дувана и риже. Даље описује како би се пловни дијелови ријека Уне, Врбаса, Босне и Дрине преко ријеке Саве могли повезати с доњим Дунавом. То би створило претпоставке за експлоатацију рудних богатстава, злата, сребра, угља и гвожђа. Говорећи о Крајини, погрешно наводи да је становништво Крајине већински римокатоличко. Правилно примјећује да би римокатолици подржали евентуалну аустријску окупацију Босанског ејалета.¹⁵

Спенсер не говори о санџацима, већ констатује да је, попут Србије, Босански ејалет подијељен на нахије и издваја још мању територијалну јединицу – кнежину. Пише да је кнежина претежно или потпуно насељена хришћанским становништвом, с кнезом на челу. Инсистира на постојању континуитета самоуправе, која се кроз кнежине сачувала од промјена. Закључује да постојање те "савршене патријархалне републике" показује да је стварна тенденција словенских становника Османског царства "федерални систем". Описујући становништво, примјећује сличност манира, обичаја и језика са становништвом Србије. Сељаци су везани за своје земљиште и баве се земљорадњом или сточарством. Он описује Словене као радне и надарене, који лако могу савладати више страних језика, за разлику од аутохтоних Турака. Пише да су "сељаци интелигентнији од сељака у Западној и Источној Европи". Такође пише да су од свих муслимана најморалнији они из Босне, те да кажњавају смрћу силова-

¹⁵ E. Spencer, нав. djelo, 332–336.

ње муслиманке, а у случају силовања хришћанке казна је новчана. Наводи како муслиманима вјера не забрањује свадбу с хришћанкама, док су православци и католици ограничени и, уколико се ожене иновјерком, пријети им искључење из цркве. Запажа да су у ејалету случајеви самоубистава изузетно ријетки. Пише и како је сахрана веома важна код хришћана и код муслимана, који сматрају да је ред да сваки покојник буде сахрањен. Наводи и да муслимани човјека сахрањују у 24 сата од тренутка смрти, док не наводи да ли хришћани имају исти обичај. Посебно помиње статус нарикача, које имају звање у појединачним провинцијама царства, и бивају плаћене да плачу за покојником. Констатује како је тешко наћи медицинску помоћ и да је животни вијек доста кратак, нарочито женама. Пише како у земљи има доста шарлатана који "лијече разне болести", али и да у већим мјестима и код паше у резиденцији увијек има доктора и апотекара. Они су најчешће њемачког, италијанског или грчког поријекла. Пише и како је берберин у Босни хирург, јер он "има алат потребан за ампутације". Запажа да је одјећа слична у Босни и Србији, као и да је турбан још увијек у употреби.

Описујући физички изглед становника, пише да је већина жена и мушкараца црнокоса. Сваки муслиман носи бркове, док браде носе само хаџије¹⁶ и стари људи који важе за мудраце. У опису градских и сеоских насеља запажа сличност с насељеним мјестима у Србији. Примјећује да су шуме толико богате дрветом да свако има право да га користи као огрев. Главну грану пољопривреде, уз номадско сточарство и пчеларство, чини земљорадња, али је она слабо развијена.¹⁷

Говорећи о исхрани становништва, Спенсер спомиње лубеницу и различите врсте поврћа, нарочито краставце и зелену салату. Пасуљ је такође чест, док су грашак и кромпир ријеткост. Од меса у исхрани су присутне јагњетина и овчетина, док говедине има само у великим насељима; риба се једе само понекад, а муслимани не једу гуске и патке. Од алкохолних пића наводи "шљивовицу", која се, по њему, "прави од кукуруза". Такође констатује да је кафа пиће свих друштвених слојева.¹⁸

Након тродневног јахања кроз "неприступачне планине" Спенсер је с пратњом стигао у Сарајево – "центар увијек турбулентне Босне". У једном од "најљепших градова у Турској" примијетио је велики број ханова и ресторана. Пише да је овај град "централна станица" свих каравана који стално иду с једног у други крај "Европске Турске". Развијена трговина и занатство нуде јефтине али квалитетне производе: вунена одијела, оружје, сабље, накит, а посебно издваја производе од коже. Процјењује да у Сарајеву има 30.000 муслимана, док је број хришћана око 10.000. Укупна популација ејалета по његовој процје-

¹⁶ Хаџија је онај муслиман који је путовао да се поклони светим мјестима Меки и Медини. М. Вујаклија, *Лексикон страних речи и израза*, Београд 2002, 965.

¹⁷ Е. Spenser, нав. дјело, 343–358.

¹⁸ Исто, 361.

ни приближно је једнака, односно број муслимана и хришћана је сличан. Босанско муслиманско становништво, по њему, подијељено је на паше и тимарнике с једне, те градске званичнике, трговце и занатлије, с друге стране. Прве сматра фанатичима, противницима Порте и реформи, док су други демократски противници феудалних господара. Посебно га је заинтересовала вјерска нетрпељивост. Навео је да је ислам јак у Босни и да је један од разлога за то вјерски сукоб између православаца и католика. Наглашава да је вјерска подијељеност очигледна, али да је више наглашена унутар хришћанске популације. Тако пише да је лакше видјети муслиманску благонаклоност према хришћанским конфесијама него сличан примјер унутар двије хришћанске заједнице. Пише како православци живе од Новог Пазара до Зворника, а да је "упориште ислама" у Сарајеву и околним "дистриктима", као и да "Латини" насељавају Турску Хрватску. Спенсер под "Турском Хрватском", коју понегдје назива и Крајином, умјесто територије Поуња сматра комплетан сјеверозападни дио Босне и Херцеговине до Врбаса. Спенсер тако, због заблуда ранијих аутора које је некритички користио, спада у ону групу "иностраних писаатеља" о којима је писао Иван Франо Јукић (1817–1857), а који "претежу Турску Хрватску све до обала Врбаса".¹⁹ Број католика процјењује на три стотине хиљада, што је, по његовим сазнањима, трећина укупне популације. Спенсер ни на једном мјесту православце не именује као Србе већ само као Грко-словене, а католике назива Латинима. Уочава ипак да становници Босне баштине заједничко поријекло са Србима и да су једно вријеме били дио "српског царства".²⁰

Поред историјског осврта на прилике прије и током османских освајања, Спенсер описује догађаје који су претходили доласку Омер-паше Латаса, али га не спомиње. Пише како је енглеска влада још 1837, у жељи да унаприједи економске везе, именовала вицеkonzула у Новом Пазару, који је био надлежан за Босну, али да је због вицеkonzулове неспособности та идеја пропала. Даље пише како је спољнополитичка и економска ситуација довела до тога да локално становништво материјално пропада. Уочио је да Аустрија има монопол на трговину и да се аустријски дукати и новчанице у Босни користе више од турских. Окружујући са три стране Босну, Аустрија је, по њему, земљу "напунила својим агентима прерушеним у монахе или трговце", постепено припремајући умове "раје и мухамеданце" на велику промјену – "прелазак под крило аустријског орла". Припајање ових провинција Аустрији, по Спенсеру, користило би домаћем становништу, које би се повезало с развијеним и богатим крајевима,

¹⁹ Од историјског мита, преко канцеларијског еуфемизма и историјског права до виртуелног територијалног права овај појам хрватског романтизма био је праћен сумњом у његово право значење. В. Теиновић, *"Турска Хрватска"*, (*"Lapsus calami" u istoriji Bosne i Hercegovine XIX vijeka*), у: *Zbornik radova sa naučnog skupa – "Kultura i obrazovanje – Determinante društvenog progressa (dostignuća, dometi, perspektive)"*, knj. 11, Banjaluka, 03–04. decembra 2010, Banjaluka 2010, str. 235–252.

²⁰ Е. Spenser, нав. дјело, 298–304.

што би посљедично довело до економског развоја.²¹ Разматрајући у једном тренутку могућу идеју за инвазију Аустрије на Босну, веома брзо извлачи закључак да је то веома тешко извести. Многобројна војска нема куда да се креће јер су путне комуникације лоше, градови су изразито мали и тешко би се нашле намирнице за војску. Такође примјећује да, сем католика, Аустријанци немају подршку становништва.

Поново описујући отпоре босанских муслимана Портиним реформама, Спенсер пише да побуњеници намјеравају да, успоставивши контролу над важним утврђењима, Мостаром у Херцеговини, Јајцем и Бањом Луком, крену према Новом Пазару, преко којег би успоставили везу с Албанцима, "који су једнако непријатељски настројени према турској влади",²² али не наводи да ли се то десило, нити се упушта у објашњавање даљњег тока побуне, нити какве су прилике тада биле у појединим дијеловима покрајина. Читаоци остају ускраћени за било какве додатне информације, пошто Спенсер последије неколико опаски о другим различитим темама престаје да пише о Босанском ејалету.

По повратку из Босне Спенсер је од Новог Пазара кренуо на југ према Црној Гори и Албанији. У другом тому описује свој повратак из Албаније и кратак боравак у Пећи, одакле се упутио у Македонију, а потом у Грчку. Након обиласка бројних грчких мјеста, у Пиреју се укрцао на брод до Смирне, а одакле је преко Галипоља, Једрена, Пловдива и Софије стигао до Варне. Код Рушчука је прешао на другу обалу Дунава, у Ђурђево, и укрцао се на брод којим је отпутовао у Земун. Затим је паробродом, ријеком Савом, дошао у Загреб, одакле се преко Салцбурга упутио кући.²³

Radovan Subic

Edmund Spencer about the Ottoman Bosnia and Herzegovina in 1850

Three chapters of the first volume of Edmund Spencer's *Travels in European Turkey* have been dedicated to the area of today's Bosnia and Herzegovina. Going through these chapters, it is evident to a reader that Spencer has not traveled through the whole area of the Eyalet of Bosnia in 1850. Nevertheless, Spencer has given a geographical description, historical overview, as well as the appearance and customs of the population. Describing this Territorial Unit of the Ottoman Empire, Spencer has produced a mixture of more or less accurate information. The author has also

²¹ Исто, 310–316.

²² Е. Спенсер, нав. дјело, 329–331.

²³ Е. Спенсер, *Travels in European Turkey in 1850, through Bosnia, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thrace, Albania and Epirus, with a visit to Greece and Ionian Isles, and a homeward tour through Hungary and the Slavonian provinces of Austria on the lower Danube*, Vol. II, London 1851; V. Kostić, нав. дјело, 159.

expressed his views on the future development of the provinces. His descriptions of the territorial organization of the Eyalet are incomplete and show that he wasn't fully aware of its structure. However, he has precisely noted the religious differentiation of the population, while at the same time defined the population of the Eyalet of Bosnia as one nation who has lived in this area for centuries. Under the influence of great number of factors over time, this population has been differentiated into Islamic, Catholic and Orthodox. Spencer has ascertained the similarity of this population with one in Serbia and their former constitution within the same medieval state of "the Serbian Empire". However, nowhere does he explicitly identify this population as Serbs but rather as Orthodox under the name of Greek-Slavs, Catholic population as Latins, and the Muslims as Muhammadans.